

על קדושים, נוכלים ומאמינים במצרים: הסיפור 'קדוש' מאת מחמוד תימור והקשר ההיסטורי של כתיבתו

נעמה בן זאב

סיפורו של מחמוד תימור, מהבולטים בסופרי 'האסכולה המודרנית', שתרגומו מובא כאן, מתאר פולחן של שיח' קדוש, שמאמינים עולים אליו לרגל כדי להיעזר בכוחות הריפוי המופלאים שלו. העיסוק באסלאם עממי ובפולחן קדושים רווח ביצירותיו של תימור, כמו בסיפורים של סופרים נוספים בקבוצת 'האסכולה המודרנית', שבמסגרתה פעל תימור באמצע שנות העשרים של המאה העשרים. הסיפור מהווה נקודת מוצא לדיון בהקשר ההיסטורי של כתיבתו: הביוגרפיה של מחמוד תימור, המטרות של קבוצת אמני 'האסכולה המודרנית' והאווירה הפוליטית-תרבותית ששררה במצרים במחצית הראשונה של המאה העשרים. הרקע ההיסטורי חושף את המשמעויות המורכבות של הפולחן האסלאמי העממי בסיפור זה וביצירות נוספות: העיסוק באמונות העממיות אפשר לסופר, מצד אחד, לתאר בנימה אוהדת את תרבות המעמדות הנמוכים והכפריים, שנחשבה לתרבות המצרית האותנטית, ומצד שני לבקר את השחיתות של אנשי דת בחברה המצרית. השילוב של תימות מצריות-אסלאמיות במסגרת ז'אנר מערבי – הסיפור

* ניתוח הסיפור מבוסס על עבודת התיוזה שלי: "ייצוגים של אסלאם עממי בסיפורים של אל-מך'רסה אל-חדיית'ה", חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 2002. אני מודה לפרופ' ישראל גרשוני, שהנחה אותי במחקר, על עזרתו ועל עידודו גם בכתיבת מאמר זה. כמו כן אני מודה לד"ר מחמוד ר'נאים על עזרתו הרבה במהלך עבודת המחקר ועל הערותיו לתרגום שלהלן.

הקצר – אפשר לסופר להבליט את ייחודו ומקוריותו, אך גם לצאת בהתרסה נגד הקולוניאליזם המערבי, למרות התפעלותו מהישגי התרבות המערבית. לבסוף, באמצעי זה קיווה תימור, בן למשפחת אליטה זוה, לפנות לקהל קוראים רחב ולהדגיש את שייכותו ללאום המצרי.

הסיפור 'קדוש' מאת הסופר המצרי מחמוד תימור (1894–1973) עוסק בפולחן הקדושים במצרים (תימור 1959 [1946]: 103–125). האסלאם העממי ופולחן הקדושים מופיעים ביצירות רבות של תימור ושל סופרים מצרים אחרים בני תקופתו. התרגום המוער שלהלן והדיון הבא אחריו ממקדים את המבט בתימה זו, במגמה לבחון את משמעותה. הגישה המנחה את הדיון היא, כי ספרות עשויה לשמש מקור היסטורי מעולה לשחזור השיח התרבותי בתקופת כתיבתה. מיקום הסיפור בהקשר ההיסטורי שבו נכתב מסייע לשחזר את הכוונות (intentions) של מחברו, ואילו בחינת האמצעים הספרותיים ביצירה מנקודת המבט של ביקורת הספרות עוסקת בטקסט כביצירה ספרותית ואינה מרדדת אותו לכלל מקור של עובדות היסטוריות בלבד.¹ הדיון יכול אפוא פרטים על הביוגרפיה של מחמוד תימור וסקירה קצרה על 'האסכולה המודרנית' (אל-מדְרְסַה אל-חדִית'ה) – קבוצת הסופרים שתימור השתייך אליה בשנות העשרים, ושהמשיך להיות מושפע מעקרונותיה בכתיבתו גם אחרי התפרקותה. בחלקו האחרון של הדיון אנסה להראות, כי לאמונות העממיות בסיפור זה (וביצירות רבות נוספות) משמעויות סמליות שמעבר לקונקרטי. באמצעותן פנו הסופרים לקהלים חדשים, ביקרו את חוליי החברה המצרית של ימיהם והצביעו על הדרך הראויה, לדעתם, לעיצוב התרבות הלאומית המצרית המתהווה – דרך המתפתלת בין המסורות האסלאמיות, המנהגים המצריים המקומיים והמודרניזציה בהשראת המערב.

מבין הסיפורים שבדקתי לצורך מחקר מקיף יותר, הסיפור 'קדוש' חביב עלי במיוחד, וזו היתה הסיבה הראשונה לתרגמו. בנוסף לכך זה סיפור המגלה את היחס המורכב של תימור אל האמונות העממיות, והמאפשר לחשוף את דרכי הייצוג שלהן בספרות ואת המסרים שמאחוריהן. לתרגום הסיפור יש חשיבות גם מפני שעד היום

1 כיום מתבססים היסטוריונים רבים על יצירות ספרות כעל מסמכים היסטוריים ודנים גם במתודולוגיה שיש להשתמש בה בסוג עבודה כזה. דיון מקיף בנושא זה, הכולל הפניות למחקרים ולמאמרים מתודולוגיים רלוונטיים, הוא המבוא של יוסף מאלי לאנתולוגיה ספרות והיסטוריה (מאלי 1999: 9–32).

תורגמו לעברית רק יצירות מועטות של סופר זה,² אף-על-פי שהוא סופר חשוב ופורץ דרך, שתפישתו, האוונגרדית בזמנה, נהפכה עם הזמן לחלק מהמוסכמות הספרותיות של הדור הבא.

קדוש³

באחד מערבי חודש מאי הרוויים ברוחות אביב קלות ישבתי עם חברי, בְּרָהָאן בְּכָ, בגינתו רחבת הידיים שבביתו המפואר בשכונת אל-ג'זירה,⁴ ושיחתנו התגלגלה מעניין לעניין. חברי השתייך לאנשי כוחות הביטחון, אשר מילאו תפקידי מְנַהֵל במחוזות שונים, ולפני שיצא לגימלאות כיהן כממונה על מחוז אל-דִקְהֵלִיָה.⁶ רק אז, לאחר שוטטות ארוכת ימים וחיים סוערים של מרדף אחר הרוע והשלטת הביטחון ברחבי הארץ, התיישב התיישבות קבע; ואף-על-פי שכבר עבר את גיל השישים, הוא עדיין שומר על חזות של חייל: קומה גבוהה, חזה רחב, זרועות שריריות ופנים עטורי שפם מחודד.

הישיבה בחברותא נמשכה, אך השיחה נְדָמָה, ולזמן-מה השתרר בינינו שקט. עיני שנינו נתלו בירח שעלה באופק והציג לראווה את מעלותיו, שולח את אורו הזוהר מבעד לענפים כמו טיפות זולגות של נוזל כסוף. הישיבה נעמה לי, אך חששתי שהשתיקה תתארך

2 כמה סיפורים של תימור תורגמו בידי מנחם קפליוק ופורסמו עם הנובלה של תנפיק אל-חכים, יומנו של תובע בכפרי מצרים, תחת הכותר הנושא שם זה. שניים מן הסיפורים שם עוסקים במובהק בנושאים הנדונים כאן: 'הדוד מתנאל' (תימור 1945א: 186–196) ו'צדיק בעל-מופת' (תימור 1945ב: 209–217).

3 במקור: נְלִי אללה. מילולית נְלִי פירושו 'להיות קרוב' ומכאן גם המשמעות של 'חבר'. 'חבר של האל' הוא דרגת קרבה גבוהה ביותר, שמגיעים אליה אנשים שאללה נוטה להם חסד מיוחד ומקרבם: חבריו של האל יגיעו לשלב הגבוה ביותר של איבוד העצמי ושל התמוגגות עם האל. בזכות הקרבה הזו נתפש הנְלִי כמתווך בין האל ובין המאמין הפשוט. הוא אינו מאבד יכולת זו גם לאחר מותו, וברכת האל ממשיכה לשרות גם על קברו. לכן נהפכים קברי קדושים רבים למוקדים של עלייה לרגל. ראו: Radtke 2002: 109–112.

4 בכ – תואר כבוד (תורכי במקור) המצורף לשמו של אדם. זהו תואר כללי, שאינו מציינ משרה או תפקיד או דרג מסוימים. התואר, ובצדו סמלי עושר וסמכות אחרים (משרת, נהיגה בכלי-רכב, נשק), מודגשים את מעמדו החברתי הרם של בְּרָהָאן, ואת הפער בינו לבין הדמויות משולי החברה, שיופיעו בהמשך הסיפור.

5 שכונה של בני המעמד הגבוה בקאהיר.
6 מחוז במצרים תחתית, באזור 'זרוע דְמִיאֵט', הזרוע המזרחית של הנילוס.

והשעמום יעכיר את שלוותנו. לכן הצעתי לבראהן בכ, שיספר לי על המאורע המוזר ביותר שאירע בחייו גדושי האירועים כאיש מנהל. חברי חייד אלי ועקב במבטו הרגוע אחר הירח. אחר-כך אמר:

בני-האדם סבורים, שמקרי הפשע המתרחשים בסביבתנו דומים זה לזה ואין בהם חידוש או ייחוד. אפשר שסברה זו נכונה היא, אולם זוכר אני אירוע חריג אחד, שבלט על רקע שאר האירועים והתעלה על השגרה.

באותה עת הייתי מושל מחוז אל-שֶׁרְקִיָה.⁷ התגוררתי בבית לבדי ולשירותי עמד נובי בשם ח'יר,⁸ שליווני בתפקידים רבים שעברתי בארץ. מצאתי, שהוא נמרץ ואמין ועל כן שמרתי עליו והיטבתי עמו. באחד הימים ביקש את רשותי להיעדר יום אחד ולילה אחד בשל עניין הקשור בטיפול באישתו, אשר היתה חולה זמן רב וסבלה התמשך.

למחרת חזר המשרת, וכאשר הגיש לי את ארוחת הבוקר שאלתי אותו:

- מה אמר הרופא, ח'יר?
- הוא השהה את תשובתו לרגע והמשיך בעבודתו, ואז אמר:
- לא הלכנו אל הרופא, אדוני...
- אז לאן הלכת עם אישתך?
- הוא החל לסדר את הצלחות על שולחן האוכל ומלמל:
- אל השיח' אל-טֶשְטוּשִי, אדוני.
- איך השיח' אל-טֶשְטוּשִי קשור למחלת אישתך, ח'יר?
- אתה יודע, אדוני, שאני לא מניח לשום רופא בלי לדפוק על דלתו, ואתה עצמך כבר שלחת אותי אל הרופאים שאתה סומך עליהם עם המלצה לקבלני. אבל הם לא הועילו, כפי שסיפרתי לך.
- התחלתי לפורר את הלחם לתוך החלב ולאכול בכף, ואז אמרתי:
- האם הצלחת להשיג את מטרתך אצל השיח' שלך, אל-טֶשְטוּשִי?
- הוא זקף את עמידתו ואמר בטון רציני ובטוח:
- זה היה ביקור⁹ מוצלח, אדוני!
- הרמתי אליו את מבטי כששאלתי:

7 מחוז במצרים תחתית, ממזרח לזרוע דְמִיאָט.

8 טוב או חסד.

9 המילה זַיָארה (ביקור) משמשת גם לתיאור עלייה לרגל למקום קדוש או אל איש קדוש. העולים למקום קדוש מכונים לעתים 'מבקרים' (זֶנָאר, ביחיד: זַאָאר).

– האם ריפא השיח' אל־טֶשְטוּשִי את אישתך?
– כאבי הגב שלה פחתו בהרבה בהשוואה למה שהיה קודם. נותר לנו
לבקר אצל השיח' עוד פעם אחת כדי לסיים את הריפוי.
שיחקתי בכף שלי בעודי סוקר אותו במבטי. חיוך עלה על שפתי
כששאלתי:

– האם אתה בטוח שאישתך הרגישה הטבה אמיתית מידי השיח'
הזה?

הוא ענה בקול חדור אמונה:

– היה בטוח, אדוני, כי לשיח' הזה יש כוח עצום בריפוי חולים... כל
האנשים מדברים על מעשי הנסים שלו!¹⁰
– היכן הוא יושב?

– הוא מתבודד בַּזְאוּנָה,¹¹ בקצה כפר אבי אל־עֶרְאָס.

ידעתי, שהכפר מרוחק ממקום ישוב, ומהלך שלוש שעות מפריד בינו
לבין אל־זֶקְאֻזִיק, שבה אני שוהה – מחצית הדרך במכונית ומחציתה
ברכיבה על חמור.

עם רדת הלילה, כשעישנתי סיגריה לאחר ארוחת הערב, החל
משרתי ח'יר לספר לי סיפורים מקוטעים על הנסים של השיח'
שלו, אל־טֶשְטוּשִי, ועל נדיבות לבו ואצילות תכונותיו. הוא עורר
את סקרנותי, דיבר בהתלהבות, לא נלאה מלספר ומלותיו לא אזלו.
הסיפורים והידיעות מצאו חן בעיני, וביקשתי שיחזור ויספרם, שכן
הייתי להוט אחר חקר הפסיכולוגיה של החריגים בחברה הזאת. יש
לי יכולת התבוננות וגם סטטיסטיקות פרטיות שהגעתי אליהן מתוך
ניסיוני.

לבסוף אמרתי למשרתי ח'יר:

– מתי תערוך את הביקור הבא שלך אצל השיח' אל־טֶשְטוּשִי?

– ביום חמישי הבא, אדוני.

– אולי אתלווה אליך, ח'יר.

הוא הביט בי במבט נבוך ותוהה ואמר:

– שתהיה בריא, אדוני... האם יש לך איזו בקשה אליו?

10 במקור פְּרָאמָאָת: מעשי נסים שהקדושים מסוגלים לבצע בזכות החסד שנוטה להם האל.

11 זְאוּנָה היא מרכז של פולחן סופי. לעתים מדובר בחדר שבו מקיימים חברי המסדר את טקסייהם,
או במסגד, במבנה על קבר קדוש (למשל, קברו של מייסד המסדר הסופי) או בקומפלקס של
מבנים, כעין מנזר, המשמש את חברי המסדר גם למגורים וללימודים. ההכנסות העיקריות
המאפשרות את החזקת הזְאוּנָה הן מתרומות של עולי־רגל. ראו: לצרוסי־יפה 1967: 327–328;
Blair 2002: 466–468.

חייכתי חיוך זהיר ואמרתי:
– הגוף אינו משוחרר מסבל, ח'יר...
– אני מבטיח לך, שתזכה להירפא מידיו!
– אנסה את כוח הריפוי של השיח' שלך על רגלי. אתה יודע שאני
סובל מנוקשות קלה בה.
ח'יר קטע אותי:
– בעקבות המקרה הידוע ביום שבו יצאת לרדוף אחרי כנופיית
פושעים באחד מכפרי אַסְיוּט,¹² ונפלת מסוסך?
– אכן כך אירע הדבר.
– לחש אחד מהשיח' שלנו, אל־טֶשְטוּשי, והכאב שלך יימחה. אין
ספק.
נשפתי את עשן הסיגריה ואמרתי בעודי צוחק:
– בברכת האל!
בוקר יום חמישי עלה, ואני השכמתי עם הציפורים. התחפשתי בבגדי
שיח' כפרי, וגוון עורי הנוטה לשחום סייע לי להסתיר את זהותי.
ח'יר ביקש רשות להיכנס, וכשראה אותי ניכרה התדהמה בפניו.
אמרתי:
– איני רוצה להיות מטרה למבטי האנשים.
הוא המהם והסתיר חיוך:
– הצדק עמך... כבוד המושל הולך לשיח' אל־טֶשְטוּשי כדי שיטפל
בו?!
יצאתי ובדרכי למכונית התגלגלה לעיני ערמה מלופפת שחורים,
המסתירה הכל חוץ מזוג עיניים מבריקות בברק מטריד. טפחתי על
כתפה ואמרתי:
– מה המצב, חַאג'ה?¹³
הערמה הפיקה קול חלוש ורועד ואמרה:
– המצב הוא הטוב ביותר שאפשר לשאוף לו, בזכות ברכת השיח'
אל־טֶשְטוּשי!
אחר־כך החלה למלמל בקשות ותפילות.
ח'יר הגיע, החזיק ביד אישתו; שניהם הלכו בעקבותי למכונית
וכולנו עלינו אליה. הערמה הסכימה לשבת רק על רצפת המכונית

12 אזור במצרים עילית.

13 מילולית, חַאג' הוא מוסלמי שקיים את מצוות העלייה לרגל למכה, אך מלה זו משמשת גם כפניית כבוד, לעתים בלי קשר לקיום המצווה.

לפני, ואילו בעלה ישב לצדי, מכווץ ומכונס בבגדיו הטובים. המכוננית נחפזה, גומאת את הדרך, פניה אל כפר סֶקֶר, הערמה השחורה שותקת לפני, רוטטת, כאילו היא צרור מושלך. את השקט קטעו מעת לעת דבריו של ח'יר בשבח השיח' אל־טֶשְטוּשִי ודיווחיו על הנסים והנפלאות שמספרים האנשים על־אודותיו: הוא צם תקופות ארוכות, מסתפק במועט ואינו אוכל אלא את המעט הדרוש לקיומו. הוא אינו אוגר מזון ולא כסף, כי אם מחלק בנדיבות את התשורות והמתנות המצטברות אצלו לאומללים ולנצרכים המבקשים את חסותו. שישה ימים בשבוע הוא מתבודד בַּזְאוּיָה הנעולה, ואיש אינו פותח אותה. את הלילות הוא מעביר בתפילות ובתחינות. רק משמגיע יום חמישי הוא פותח את דלת הַזְאוּיָה לפונים אליו ולמבקריו, יושב עמם, מטפל בבעיותיהם, קורא לאל להיענות להם ומעניק להם חסד וברכות.

בכל פעם שח'יר השלים רעיון בשיחתו הביט אל הערמה השחורה, והיא הנידה בראשה כאישור לאמיתות דבריו, אך התמידה בשתיקתה.

כאשר הגענו לכפר סֶקֶר שכרנו שלושה חמורים, והם נשאו אותנו בהליכה איטית, חוצים עמקים ושדות בדרכים קשות ומתפתלות. החום היוקד הוסיף על תלאות הדרך, וקרני השמש צרבו אותנו. תוך כדי התקדמותנו נדרו מחשבתי אל מה שאתקל בו אצל השיח', אשר עשוי להיות בו עניין לחקר־הנפש שכה אהבתי. לעינינו נגלו מבואות הכפר אָבִי אל־עֶרְאָאס, וח'יר הצביע על מבנה קטן, מבהיק בלובנו ומוקף כמה שיחים עלובים, ואמר:

– זאת היא הַזְאוּיָה!

פנינו לעברה, והבחנתי בחבורות אנשים, חלקם יושבים ליד השער וחלקם מקיפים את הַזְאוּיָה, חלקם מתרחקים ממנה וחלקם מתקרבים אליה.

ירדנו מן החמורים וצעדנו אל השער, מפנים לנו מעבר בקהל. כשהצלחנו להיכנס אל הַזְאוּיָה התברר, כי חצרה גדושה פונים ומעריצים: כאן זקנים הנשענים על קביים בתשישות וביגיעה, כאן נשים הנושאות את ילדיהן הכחושים באנחת צער ובחמלה ושם קבוצת אנשים חבולים: זה חבש במטפחת את ראשו, אחר כרך תחבושות סביב זרועו, והשלישית מכסה בצעיף את עיניה הדלוקות ומועדת בניסיון לפלס לעצמה דרך. מה שהפליא אותי בכל זה היה

מאור הפנים והתקווה הקורנים ממי שבאו לבקש מזור למחלותיהם, או לקיים את הנדרים שנדרו בתמורה לריפוי.

המקום היה לח והאור בו דל. חשתי קרירות נעימה אחרי השמש שהכתה בנו בדרך. על-אף מספרם הרב של האנשים ועל-אף הצפיפות שררו שם שלווה מיטיבה ושקט נעים, הנוסכים על הנפש ביטחון ורוגע. הקולות היחידים שהגיעו לאוזני בְּאִנְיָה היו מלמולים שהשמיעו האנשים בחשש וביראה ותפילות לאל בבקשה שיאריך את חיי השיח' וייתן בידיו תמיד את האפשרות להעניק מטובו למבקשים.

ח'ר והערמה השחורה שלו הקדימו אותי. והנה, אחרי עוד כמה צעדים, נפער פתח ודרכו התבהר מראהו של קבר ומעליו התבלטה מצבה כרוכה במצנפת ירוקה.¹⁴ קרוב מאוד לקבר ראיתי דרגש ועליו יושב שיח' בלבוש לבן בוהק, טורבן גדול וגלימה רחבה. בידו החזיק מִסְבָּחָה שחרוזיה גסים והיא ממלאת את חיקו. פניו האירו ועיניו ברקו. זקנו האפור ירד עד חזהו והעניק לו מראה מעורר כבוד.

התקרבנו למקום מושבו בצעדים איטיים ותפסנו מקום בקרבתו, מצפים לתורנו לשבת במחיצתו. ח'ר רמז במבטו לכיוון הקבר ולחש באזני:

– זהו מקום מושבו של השיח'. כאן, בחושך, הוא מעביר את רוב זמנו.

להרף עין נמלאתי פליאה, ומבטי נדד מן השיח' אל הקבר. אחרי רגע מצאתי את עצמי ממקד את מבטי בפניו של השיח', ובמיוחד בעיניו...

כבשתי את מבטי, בעודי שואל את עצמי האם לא פגשתי כבר בעיניים האלה.

הרמתי את מבטי וחזרתי להתבונן בפני השיח'. הסתכלתי סביבי וראיתי, שמעריציו תלו את מבטיהם בפניו כאילו נקשרו אליהן בחוטים והיטו אוזן לעברו בפיות פעורים מסקרנות. והשיח' מבטא את מלותיו בשלווה בקול מאנפף ערב, אומר לחשי ריפוי על חוליו ומעביר את ידו על ראשיהם בחמלה וברחמים. ומעת לעת אני מבחין, כי ידו מושטת ומתגנבת אל מבקריו האביונים כדי לקבל את

14 כיסוי קבר קדוש בבד מקובל מאוד במצרים, ולעתים יש לכיסוי צורת בגד מסוים. כך, למשל, על קברה של הקדושה נִפְסִיָה במסגד אל-סִיִּדָה זִינַב בקאהיר יש כיסוי בצורת שמלת כלה (Abu-Zahra 1997: 99).

לפני, ואילו בעלה ישב לצדי, מכווץ ומכונס בבגדיו הטובים. המכוננית נחפזה, גומאת את הדרך, פניה אל כפר סֶקֶר, הערמה השחורה שותקת לפני, רוטטת, כאילו היא צרור מושלך. את השקט קטעו מעת לעת דבריו של ח'יר בשבח השיח' אל־טֶשְטוּשִי ודיווחיו על הנסים והנפלאות שמספרים האנשים על־אודותיו: הוא צם תקופות ארוכות, מסתפק במועט ואינו אוכל אלא את המעט הדרוש לקיומו. הוא אינו אוגר מזון ולא כסף, כי אם מחלק בנדיבות את התשורות והמתנות המצטברות אצלו לאומללים ולנצרכים המבקשים את חסותו. שישה ימים בשבוע הוא מתבודד בַּזְאוּיָה הנעולה, ואיש אינו פותח אותה. את הלילות הוא מעביר בתפילות ובתחינות. רק משמגיע יום חמישי הוא פותח את דלת הַזְאוּיָה לפונים אליו ולמבקריו, יושב עמם, מטפל בבעיותיהם, קורא לאל להיענות להם ומעניק להם חסד וברכות.

בכל פעם שח'יר השלים רעיון בשיחתו הביט אל הערמה השחורה, והיא הנידה בראשה כאישור לאמיתות דבריו, אך התמידה בשתיקתה.

כאשר הגענו לכפר סֶקֶר שכרנו שלושה חמורים, והם נשאו אותנו בהליכה איטית, חוצים עמקים ושדות בדרכים קשות ומתפתלות. החום היוקד הוסיף על תלאות הדרך, וקרני השמש צרבו אותנו. תוך כדי התקדמותנו נדרו מחשבותי אל מה שאתקל בו אצל השיח', אשר עשוי להיות בו עניין לחקר־הנפש שכה אהבתי. לעינינו נגלו מבואות הכפר אָבִי אל־עֶרְאָאס, וח'יר הצביע על מבנה קטן, מבהיק בלובנו ומוקף כמה שיחים עלובים, ואמר:

– זאת היא הַזְאוּיָה!

פנינו לעברה, והבחנתי בחבורות אנשים, חלקם יושבים ליד השער וחלקם מקיפים את הַזְאוּיָה, חלקם מתרחקים ממנה וחלקם מתקרבים אליה.

ירדנו מן החמורים וצעדנו אל השער, מפנים לנו מעבר בקהל. כשהצלחנו להיכנס אל הַזְאוּיָה התברר, כי חצרה גדושה פונים ומעריצים: כאן זקנים הנשענים על קביים בתשישות וביגיעה, כאן נשים הנושאות את ילדיהן הכחושים באנחת צער ובחמלה ושם קבוצת אנשים חבולים: זה חבש במטפחת את ראשו, אחר כרך תחבושות סביב זרועו, והשלישית מכסה בצעיף את עיניה הדלוקות ומועדת בניסיון לפלס לעצמה דרך. מה שהפליא אותי בכל זה היה

מאור הפנים והתקווה הקורנים ממי שבאו לבקש מזור למחלותיהם, או לקיים את הנדרים שנדרו בתמורה לריפוי.

המקום היה לח והאור בו דל. חשתי קרירות נעימה אחרי השמש שהכתה בנו בדרך. על-אף מספרם הרב של האנשים ועל-אף הצפיפות שררו שם שלווה מיטיבה ושקט נעים, הנוסכים על הנפש ביטחון ורוגע. הקולות היחידים שהגיעו לאוזני בְּאִזְנֵיהֶם היו מלמולים שהשמיעו האנשים בחשש וביראה ותפילות לאל בבקשה שיאריך את חיי השיח' וייתן בידיו תמיד את האפשרות להעניק מטובו למבקשים.

ח'יר והערמה השחורה שלו הקדימו אותי. והנה, אחרי עוד כמה צעדים, נפער פתח ודרכו התבהר מראהו של קבר ומעליו התבלטה מצבה כרוכה במצנפת ירוקה.¹⁴ קרוב מאוד לקבר ראיתי דרגש ועליו יושב שיח' בלבוש לבן בוהק, טורבן גדול וגלימה רחבה. בידו החזיק מִסְבָּחָה שחרוזיה גסים והיא ממלאת את חיקו. פניו האירו ועיניו ברקו. זקנו האפור ירד עד חזהו והעניק לו מראה מעורר כבוד.

התקרבנו למקום מושבו בצעדים איטיים ותפסנו מקום בקרבתו, מצפים לתורנו לשבת במחיצתו. ח'יר רמו במבטו לכיוון הקבר ולחש באזני:

– זהו מקום מושבו של השיח'. כאן, בחושך, הוא מעביר את רוב זמנו.

להרף עין נמלאתי פליאה, ומבטי נדד מן השיח' אל הקבר. אחרי רגע מצאתי את עצמי ממוקד את מבטי בפניו של השיח', ובמיוחד בעיניו...

כבשתי את מבטי, בעודי שואל את עצמי האם לא פגשתי כבר בעיניים האלה.

הרמתי את מבטי וחזרתי להתבונן בפני השיח'. הסתכלתי סביבי וראיתי, שמעריציו תלו את מבטיהם בפניו כאילו נקשרו אליהן בחוטים והיטו אוזן לעברו בפיות פעורים מסקרנות. והשיח' מבטא את מלותיו בשלווה בקול מאנפף ערב, אומר לחשי ריפוי על חוליו ומעביר את ידו על ראשיהם בחמלה וברחמים. ומעת לעת אני מבחין, כי ידו מושטת ומתגנבת אל מבקריו האביונים כדי לקבל את

14 כיסוי קבר קדוש בנד מקובל מאוד במצרים, ולעתים יש לכיסוי צורת בגד מסוים. כך, למשל, על קברה של הקדושה נִפְסִיָה במסגד אל-סִיִּדְהָ זַיְנַב בקאהיר יש כיסוי בצורת שמלת כלה (Abu-Zahra 1997: 99).

מתנותיהם בשקט ובשלווה...

חזרתי להתבונן בשיח' ולעקוב אחר מבטיו החודרים והציפיה הלכה והתארכה, עד שהתבלבלה דעתי מן העיסוק בזיכרונות העבר.

לפתע שמעתי את השיח' אומר:

– התקרב... אל תחשוש.

ניגשתי אליו והתיישבתי לפניו, ואז נפגשו מבטינו. לרגע השתהינו וכל אחד הביט בשקט בזולתו. האומנם רעדו פניו של השיח'? ראיתי חיוך חטוף חולף על שפתיו. האם בחיוך הסתום הזה ניסה השיח' להסתיר את רגשותיו?

חזרתי ושאלתי את עצמי: האם אני בטוח שלא ראיתי כבר את הפנים האלה בעבר?

ח'יר החזיר אותי למלוא חושי כשרמז לי להתקרב, ושמעתי אותו אומר לשיח':

– ידידי מתלונן על כאבים ברגלו. הוא בא אליך כדי לבקש ריפוי מידיך.

הושטתי לשיח' את רגלי ומלמלתי:

– לפני כמה שנים נפלתי מסוס, ואני מרגיש עד היום את תוצאות הנפילה הזאת ברגלי.

השיח' הושיט את ידו ומלמל:

– היא תירפא, ברצון האל.

ופתח בלחשיו המשרים שלווה בקולו המאנפף הרגיל.

כשסיים את הלחשים אמר בהטעמה:

– החלמתך קרובה. אלוהים יכול לחולל כל דבר.

אחר־כך השפיל את עפעפיו, כאילו הכריעה אותו השינה. ח'יר משך את תשומת־לבי באומרו:

– שים מתחת למטפחת של השיח' את התרומה שהבאת.

הוצאתי כמה מטבעות ודחפתי אותם מתחת לאותה מטפחת אדומה, שהיתה פרושה אצל רגלי השיח', וקמתי לכיוון הפתח, מניח את ח'יר והערמה השחורה לבקש את חפצם מן השיח' של הַזְאוּיָה.

יצאתי וישבתי בצל עץ, שתחתיו התקבצה חבורת עולירגל ששוחחו ביניהם. התיישבתי קרוב אליהם, החלפנו ברכה בברכה ושקעתי בשיחה עמם. כל אחד סיפר לחבריו על התכלית שלשמה הגיע לביקור,¹⁵ ואיך זכה לטוב וברכה מידי השיח'.

ביקשתי לברר הכל על-אודות השיח', והתחלתי לשאול אותם על ראשית דרכו ועל חייו. אחד מהם החל לספר סיפור מופלא, שאירע עשר שנים לפני כן: לא רחוק מן הכפר נמצא קבר חרב ועזוב של קדוש אחד ושמו 'השיח' אל-טִשְטוּשִי'. האנשים לא נהגו לעלות לקבר הזה, מלבד קבוצה קטנה של תושבי הכפר והאזור הסמוך לו. יום אחד עבר ליד הקבר פלאח חולה, שמחלה כילתה את כוחו והתשישות הכריעה אותו. רצה הפלאח למצוא מחסה מפני חום הצהריים וליהנות ממעט מנוחה, וישב בצל שיח עלוב בקרבת הקבר. לפתע שמע תנועה שהחרידה את מעמקי הקבר. הוא התנער מבועת ורצה לברוח, אך כוחו לא עמד לו. לאחר רגע הציץ ראש מלוע הקבר. להרף עין ראה אותו הפלאח מולו, ומיד נעלם הראש וחזר למקומו. האיש החולה קפא נדהם על מקומו ורצה לצרוח, אבל קולו נאלם. כפות רגליו כמו סומרו למקומן והוא לא יכול היה לזוז. הוא נותר המום זמן-מה... ואז נזכר במעשייה ששמע מפי זקני האזור, על כך שהשיח' אל-טִשְטוּשִי קם לתחייה פעם בחמישים שנה. מי ששפר מזלו לחזות בו בתחייתו – זוכה בהגשמת שאיפותיו. הוא הרגיש מין שלווה וביטחון מתפשטים באיבריו והאריך להתבונן בקבר. שפתיו החלו לבטא מלים מבולבלות... השעה התארכה והוא המשיך להשמיע מלים לא ברורות, אבל לאחר זמן מה אזר עוז לצעוק צעקה רמה:

– הו קדוש! מפלטי! אני משביעך בנבחר¹⁶ – הסר את מכאובי!
הוא המשיך לחכות ועיניו לא עזבו אף לרגע את פי הקבר. הוא חזר להתחנן ולבקש בהכנעה ובשפלות רוח, באומרו:
– אני משביעך בשם הנבחר שלא תשיב את פני ריקם. תן לי מה שאני מבקש, האר עלי באור פניך, אתה שהנך הנעלה בקדושים.¹⁷
הוא המשיך בשטף נלהב של תחנונים מעומק הלב, ובסערת רוחו נתקל בקבר. לפתע נפער לועו והתגלו פניו של השיח'.
זמן קצר השתרר שקט. האיש הביט בשיח' פנים אל פנים. לבסוף דיבר השיח' ואמר:

16 אל-מִטְסֵפָא – כינוי לנביא מוחמד.

17 במקור: קֵטב אל-אֶקְטָאב. מילולית קֵטב פירושו ציר, ראש או עמוד תווך. במיסטיקה האסלאמית זה תוארו של העומד בראש היררכיית הקדושים. בכל דור קיים רק אדם אחד כזה והוא נחשב למתווך בין האנושי לאלוהי ולמקור הכרת האל של הקדושים האחרים. ראו: De Jong 1986: 543–546.

– הו, עבד האל! מה תרצה ממני?

האיש מלמל, מבטו מתערפל:

– הענק לי את ברכתך ורפא אותי ממחלתי.

השיח' מלמל מלים סתומות והחוזה בידו לעבר פניו של האיש, מינה ושמאלה, אחר-כך הצטמק ונסוג, עד שנעלם מאחורי אבן המצבה.

האיש השתהה זמן-מה במקומו ומבטו לא סר מפי הקבר. הוא הקשיב קשב רב, אבל שקט השתרר. ביקש האיש לקום ומצא שכוחו מתעצם ומרצו גואה. מיחושיו פחתו מאוד, עד שכמעט לא הרגיש בהם. הוא מיהר לכפר וחזהו עולה על גדותיו מן הסוד הגואה בו. הוא החל לספר על מה שאירע לו בהתלהבות ומתוך אמונה איתנה, עד שמאזיניו חשבו כי דעתו השתבשה.

עד מהרה נפוצה השמועה בכפר כולו, כי השיח' אל-טֶשְטוּשִי קם לתחיה ונגלה בדמות בשר ודם. הנה כך התגשמה המעשייה על תחיית השיח' פעם בחמישים שנה. לא עברו ימים רבים וקבוצות של עולי-רגל הגיעו לבקר בקבר השכם והערב; והשיח' היה יוצא אליהם מעת לעת, מעניק להם ברכה ומבקש מן האל שימלא את מבוקשם. אחר-כך הוקם בניין הזֵאוּיָה סביב הקבר, והשמועות על סגולותיו של השיח' נפוצו בכפרים הקרובים והרחוקים.

המספר שבחבורה הגיע לנקודה זו בסיפורו כאשר ח'יר ואישתו הופיעו מולי, רוחם מרוממת ומעיניהם ניבטות אופטימיות ועליצות. הלכנו אל החמורים שלנו ורכבנו עליהם בחזרה. בדרך פטפט ח'יר בתערובת של שאלות וסיפורים, אך אני לא שמתי את לבי לדבריו. הייתי שקוע בדמיונות ובחזיונות אחרים. כשהגענו לכפר סָקֶר וירדנו מן החמורים כדי לנסוע במכונית, שאל אותי ח'יר כשהוא שפוף בפינתו והערמה השחורה מתנודדת לפני רגליו:

– האם אינך מרגיש הקלה, אדוני?

עניתי לו במהירות, מבטי נודד:

– באמת, השיח' שלך הוא אדם מבורך.

פניו של ח'יר אורו והוא קרא:

– האם לא כך אמרתי לך, אדוני? לפעמים די בביקור אחד, ואם הוא לא מספיק – הביקור השני כבר לא משאיר זכר לכאב.

כאשר הגענו הביתה והתחלתי לפשוט את בגדי עלתה לנגד עיני תמונת השיח' ולא עזבה אותי. אין ספק שכבר ראיתי את

הפנים האלה... היכן? מתי? התאמצתי להיזכר... האם זה ייתכן? מיד כשהתעורר במחשבתי החשד ניגשתי אל הניירות הישנים שלי כדי לחפש את הרשימות שכתבתי על אירועים מעניינים שקרו לי במסגרת עבודתי. הפכתי את הניירות וקראתי בהתלהבות, עד שמצאתי את ההוכחה שחיפשתי והתמסרתי לעיון ולבדיקה. הוצאתי ערמת תמונות, ועיני רפרפו על תוכנה, עד שנחו על תמונה אחת, ומיד שלפתי אותה מן הערמה. התבוננתי בה בדקדקנות, משווה אותה לתמונת השיח' של הזאניה. זמן רב העברתי בדפדוף בניירות, בהתבוננות בתמונה, בניסיונות להיזכר ובהעלאת דמותו של השיח' במקום מושבו.

עברו כמה ימים, שבמהלכם לא שבעתי מגלגול העניין הזה בראשי. החלטתי, שראוי שאציב מודיעים סביב הכפר אבי אל-עראאס, על-מנת שיחקרו על-אודות השיח' ויתהו בסתר על קנקנו. גם שלחתי בקשה למחוז אסיוט לקבל משם כמה תיקים, במיוחד את אלה הקשורים באל-עסלוג'י, אחד הפושעים שנלחמתי בהם בקרב עקוב מדם לפני עשר שנים. אחת מתוצאות האירוע הזה היתה הפגיעה ברגלי.

העברתי כמה לילות בבדיקת העדויות והידיעות על שיח' הזאניה שהגיעו מן המודיעים. ככל שהתעמקתי בחקירה התבססו חדותי, עד שהייתי בטוח בהם כמעט לגמרי. מפעם לפעם הייתי שואל את עצמי, ובדמיוני עולה דמותו של השיח': האומנם רעדו פניו במקצת כאשר נפל עלי מבטו?

הימים חלפו, ובסופו של דבר הגעתי לשביעות רצוני למסקנה, כי השיח' אל-טשטושי הקדוש ואל-עסלוג'י, המבוקש על-ידי החוק, הם שני שמות של אדם אחד!

נדמהתי. כיצד הצליח העבריין החוטא הזה, שזרע תקופה ארוכה אימה ופחד בכפרי מצרים עילית, לשטות כך באנשים?! וכיצד הצליח לברוח ממחוז הולדתו ולמצוא מחסה בכפר שהוא עשר שנים תמימות, בלי שאיש ישם אליו לב, וליהפך שם לקדוש המתווך בין האל למאמיניו והמעניק להם חסד וברכות?¹⁸ חבטתי בידי על השולחן ועמדתי. גאוות הניצחון כבר הבהיקה

18 תיווך בין המאמין הפשוט לבין האל הוא התפקיד העיקרי שממלא הקדוש בדתות שקיים בהן פולחן קדושים. הדבר נובע מן התפישה, שהמאמין זקוק לפטרון שיגן עליו מפני זעמו של האל ושישתדל בעבורו בעת הצורך.

בעיני. התמלאתי שמחה על כך שאני עומד להניח את ידי על העבריים הזה, שככל שהרביתי לחפשו בכל מקום והשקעתי בכך מיטב מאמצי, עד שכמעט תפסתי אותו – תמיד הצליח להימלט ממני בשימו אותי ללעג.

תכננתי תוכנית שבאמצעותה אשיג את מטרתי. בבוקר יום חמישי הכנתי את כל הנחוץ לי לעניין ויצאתי מחופש בבגדי זקן כפרי. ח'יר פגש אותי בדלת ואמר לי:

– נראה לי שאתה משכים והולך כדי להשלים את הריפוי אצל השיח'.
אמרתי:

– אכן כך. ואני מקווה, שזאת הפעם האחרונה שאצטרך לבקר אצל.
– האם אין צורך שאתלווה אליך?

– אני מעדיף ללכת לבדי, ח'יר. הרי אני מכיר את הדרך!
נכנסתי למכונית ונסעתי לכפר סֶקֶר. כשהגעתי לשם רכבתי על חמור לכפר אבי אל-עֶרְאֵס והגעתי אל הַזְאוּיָה לאורן של שעות הבוקר המאוחרות. צעדתי במרץ לעבר המבנה הלבן המוקף שיחים עלובים. הבחנתי במודיעים שהתערבו בין המבקרים המצטופפים ברחבי החצר, והנה קרב אלי מפקח המשטרה בתחפושתו, ולחש:
– הכל מוכן. היה סמוך ובטוח שהמבוקש לא ימצא דרך להימלט.

מסרתי לו כמה הוראות והוא הסתלק. מיששתי את אקדחי כדי לוודא שהוא במקומו. הַזְאוּיָה המתה כרגיל מתלמדים¹⁹ ומעריצים, קבוצות הולכות וקבוצות באות. מיהרתי לתוך הַזְאוּיָה ותפסתי מקום לא רחוק מן השער, שממנו יכולתי לצפות בשיח' בלי שיראה אותי. הוא ישב על דרגשו, פניו מרשימים, הדר ויראת כבוד אופפים אותו. הארכתי להביט בו, מונה את תנועותיו ובוחר את מאפייניו. השתוממתי כיצד רכש האדם החוטא הזה סגולות של יראת האל וטוהר המידות, ומֵאֵין לו הילה זו של ענווה והדרת כבוד. אני עצמי כמעט שהתכחשתי לאמת הוודאית וכמעט שהלכתי שולל אחר מראה עיני, על-אף מה שידעתי על הבריון הקשוח הזה, שהתייש את אנשי הביטחון במעשי רשע ונבלה. עיני האנשים הקיפו אותו, וכאילו נקשרו אליו בכבלים, שואבות ממנו שלוה וביטחון ונפגשות במבטיו

19 מְרִידִין (יחיד: מְרִיד). המשמעות המילולית של מלה זו היא 'רוצים' או 'חפצים'. בטרמינולוגיה הטופית המְרִיד הוא המתלמד הוזטר במסדר הטופי, העובר תהליכי לימוד וחניכה כדי להתקבל לשורות המסדר ולהגיע להארה. ראו: לצרוסייפה 1967: 327–329; 609–608. Triaud 1993.

השופעים חמלה ורחמים, בעודו מרווה אותם בדבריו הנוטפים רוך, טוב וכנות.

הנה הוא רק ממשש באצבעותיו פצוע הנאנח מעוצמת הכאבים, וכבר חוזר הפצוע הזה ונהפך לאדם שהעולם מאיר לו פנים... וכך, בכל עת שהבטתי סביבי, הדחימו אותי דמעות השמחה והאושר שהציפו את עיני האמהות, המאמצות אל חזיהן את ילדיהן, אשר זכו בבריאות וברוחה בחסדו של השיח'.

חשתי, שכל לב בחצר הזאת פועם באהבה ובידידות ונכנע בפני המעלות והחסד הבאים מן השיח' הצדיק הזה, המייצג את הטוב והטהור בתאו המבודד מעולם מעשי העוול והרשעות... כיצד מסוגל אדם לחשוד לרגע ביושרו של האיש הזה ובטוהר כוונותיו?!

הגיעה זמנה של הפעולה המתוכננת. עלי להתקרב אל השיח' כדי לזכות בלחש שירפא את רגלי, ומפקח המשטרה – העומד מאחורי השיח' – יתנפל עליו בעודו ממלמל את לחשיו, לאחר שאסמן בידי את הסימן המיוחד שהסכמנו עליו...

התקדמתי כמה צעדים, ואז מצאתי לפתע שאני נעמד במקומי. חידשתי את הליכתי, אך צעדי נעשו כבדים ואיטיים. חזרתי והבטתי סביבי, נתקל שוב ושוב באותן פנים בוטחות ושלוות, בפיות המחייכים ומלאי התקווה ובנשמות השוקטות והיציבות, וצעדי נעשו כבדים עוד יותר...

אחרי זמן־מה מצאתי את עצמי מול השיח', אשר הביט בי בשקט ועל שפתיו מצטייר חיוך לא ברור. עמידתי התארכה, הייתי נבוכ ופזור נפש וספקותי גברו. הבחנתי, שהמפקח מזרז אותי לבצע את המשימה.

אוראז שמעתי את השיח' אומר בקולו המונוטוני שניגונו ערב:
– התקדם, התקדם...

נעצתי בו את עיני, ומבטינו נפגשו לרגע. אחר־כך הרגשתי שאני משפיל את מבטי ושמעתי אותו אומר:

– התקדם... הריפוי שלך מובטח בעזרת האל!
ישבתי מולו והוא החל למלמל את לחשיו והחווה בידו על רגלי. השתהיתי, מורכן ראש, מושפל מבט, שקוע בדמיונות מזורים כאילו הייתי בחלום, שואל את עצמי מה יהיה על הכפר המאושר הזה, אחרי שיעזוב אותו הקדוש המיטיב שלו?

מיד לאחר שסיים את הלחש מצאתי את עצמי מוציא מכיסי כמה

מטבעות ותוחב אותם תחת מטפחתו הפרושה, כמו שעשיתי בפעם הראשונה. קמתי ממקומי והלכתי לעבר השער. מיד כשהגעתי לשם הרגשתי יד מושכת אותי, היא ידו של המפקח, אשר לחש באוזני באכזבה:

– מה קרה? מה השתבש?

מביט סביבי במבטים תועים, אמרתי לו:

– אל תתרגז כל-כך. לעניין הזה נדרשת סבלנות.

התחלנו ללכת, ושאגתו הכבושה של המפקח ניכרה על שפתיו. אחרי כמה צעדים שמעתי אותו אומר:

– הפושע הזה! הנוכל הזה! איך אפשר להתנהג עמו בסבלנות?!

כשכבר היינו קרובים לחמורים תפסתי את ידו ואמרתי:

– אני מרגיש שעמדנו על סף עשיית טעות גסה.

– איך? איך זה יכול להיות?

– לחצתי את ידו ואמרתי:

– אני אסביר לך את העניין בכנות...

ובאותו רגע תפשתי דבר שהפחיד וזעזע אותי: אני צועד על שתי רגלי בלי אותו כאב שליווה אותי עשר שנים. יא אללה! איך באה ההחלמה הזאת בהפתעה?! רציתי להיות בטוח. התחלתי לצעוד כה וכה בפסיעות מהירות ולרקוע באדמה תוך כדי הליכה, אך לכאב לא נותר שריד!

המפקח הביט בי נבוך ולא הצליח להסתיר את פליאתו. הנחתי את ידי על כתפו ואמרתי לו בהתרגשות, בפנים מאירות ובעיניים שהשמחה פורצת מהן:

הבט, ברכת השיח' הביאה לי מזל מושלם.

הסופר מִחְמוּד תִּימּוֹר

מִחְמוּד תִּימּוֹר נולד בקאהיר בשנת 1894 למשפחה אמידה ממוצא לא מצרי, אשר השתקעה במצרים ונטמעה בה.²⁰ אחדים מבני המשפחה עסקו בספרות והשפיעו

20 משפחות רבות מהמעמד הגבוה במצרים עד סוף המאה ה-19 היו ממוצא זר, וברך כלל, הגיעו למצרים בעקבות הקריירה הצבאית של אבי המשפחה, התיישבו בה ונטמעו באוכלוסייתה. אשר לשורשיה של משפחת תִּימּוֹר, החוקרים חלוקים בדעותיהם: חוקרת אחת אומרת, כי אבי המשפחה היה ממוצא כורדי והאם ממוצא יווני, ובמקום אחר נטען, כי המשפחה היא ממוצא תורכי או צ'רְסִי. ראו: בדר 1963: 223; פואד 1966: 391–392.

על נטיותיו של מחמוד לכתובה ועל מקורות ההשראה שלו. בראשם אביו, אחמד, אשר נטה לספרות הערבית הקלאסית והחזיק בביתו ספרייה עשירה, שכללה כתבי־יד נדירים ויקרים; ואחיו מוחמד (1892–1921), שהיה סופר ומחזאי חדשן ובעל השפעה אף כי מת בגיל צעיר. מוחמד הוא שהמליץ למחמוד על כתביהם של אחדים מן הסופרים האירופים שהשפיעו עליו, ובראשם גי דה מופסאן. מופסאן הרשים כלי־כך את מחמוד תימור, עד שחתם על יצירותיו הראשונות בכינוי 'מופסאן המצרי'. גם ליצירותיהם המתורגמות של טורגנייב, צ'כוב וגורקי היתה השפעה על כתיבתו. פרק נוסף ב'הכשרתו הספרותית' של תימור היתה שהות בת כשנתיים באירופה (בעיקר בשווייץ). הוא הרבה לקרוא, והתוודע לא רק ליצירות הספרות, אלא גם לתאוריות הספרותיות שרווחו אז באירופה (תימור 1951: 5–17; בדר 1963: 231–232; פואד 1966: 391–392; חקי 1987: 82; כאמבל 1996: 1, 400; Brugman 1984: 255; Hafez 1992: 282).

תימור למד בקאהיר בבתי־ספר ממשלתיים. הוא התחיל את לימודיו הגבוהים בבית־הספר לחקלאות, אך נטש אותו לפני שהספיק לסיימו לאחר שחלה בטיפוס. תקופה קצרה עבד כפקיד במשרד המשפטים ובמשרד החוץ, אך עד מהרה הפסיק לעבוד והתפנה לכתובה ולהרצאות. הודות למעמדו הכלכלי האיתן יכול היה תימור להרשות לעצמו לעסוק בכתובה בלבד, אך גם מצב בריאותו השפיע על הפסקת עבודתו: הוא היה חולני מאוד, ובכמה הזדמנויות התייחס להשפעה שהיתה לכך על חייו ועל יצירתו. בראיון שנעשה עמו דימה את עצמו לכלוא בכלוב, בשל המגבלות שהטילו עליו מחלותיו והטיפולים הרפואיים. בלשונו: "חשתי בעמקי נפשי בפגם, המונע ממני ליהנות ממה שאחרים נהנים ממנו, והפגם הזה המריץ אותי [...] להשלים בדמיון את מה שאיני יכול לעשות במציאות." כך, עליפי עדותו, הגיע לעסוק בספרות (כמובא אצל כאמבל 1996: 401; וראו גם תימור 1951: 11).

מבחינה פוליטית נטה תימור, ככל הנראה, לתמוך בבית המלוכה של מצרים. משפחתו היתה קשורה לארמון, ואחיו מוחמד הועסק כמזכירו של הסֵלטאן חוסין כאמל (שלט: 1914–1917). עליאף הקרבה לבית המלוכה זכה תימור להוקרה גם לאחר המהפכה הנאסריסטית, ומעיד על כך הפרס הספרותי שקיבל מטעם המדינה ב־1962. הוא זכה לפרסים נוספים ואף נבחר לאקדמיה ללשון הערבית (פואד 1966: 391–392; אל־נַסַאג' 1968: 316; חקי 1987: 69–70).

תימור פרסם ארבעים ושלושה רומנים וקובצי סיפורים, שישה־עשר מחזות, ספר מסע על ביקורו באמריקה ועוד תרגומים, מאמרים ומחקרים. ראוי לציין, כי הוא פרסם רבים מסיפוריו כמה פעמים, לאחר ששכתב וערך אותם וכללם באסופות חדשות. כך, לדוגמה, חזר בו תימור מנטייתו לכתוב את הדיאלוגים בסיפוריו בדיאלקט המצרי המדובר, ובפרסומים החוזרים של יצירותיו המוקדמות שינה את

שפת הדיאלוג לערבית ספרותית. הוא מת באוגוסט 1973. תימור היה מן הבולטים והפוריים בסופרי 'האסכולה המודרנית', קבוצה אוונגרדית ופורצת מוסכמות של סופרים ואמנים, שבשנות העשרים היה מקומה בשוליים הרדיקליים של הספרות המצרית והערבית, ודווקא אחרי שהתפרקה נהפכה למרכזית ולרבת השפעה. ברבות השנים אימצו סופרים חדשים במצרים ובארצות אחרות את האידיאלים הספרותיים שלה, ולכן ראוי להקדיש לה דיון קצר.

'האסכולה המודרנית'

הגרעין הפעיל של סופרי 'האסכולה המודרנית' החל להתגבש סמוך למהפכת 1919. אז גם החלו הסופרים לעצב תפישה אסתטית חדשה של הספרות ושל תפקידה בחברה. שיא פעילותה של האסכולה היה בין השנים 1925–1927, כאשר הוציאה לאור את השבועון אל-פג'ר ('השחר'), שעסק בעיקר בספרות, אך גם בתחומי תרבות נוספים (סומך 1975: 140; חקי 1987: 75–78; חאפז 1999: בעיקר 32–33; 223–225; 95, 1986; Ger shoni and Jankowski 1984: 249; Brugman 1984). עורכו של השבועון היה אחמד ח'ירי סעיד, שהחל את דרכו כסטודנט לרפואה, אך במהלך לימודיו פנה לעיתונות והועסק בביטאונה של 'המפלגה הלאומית' (אל-ח'זב אל-וַטַנִי). סעיד לא היה ממייסדי האסכולה, לא הרבה לפרסם מפרי עטו וגם לא זכה להכרה כסופר בולט. אולם הוא הביא לקבוצה ולשבועון שלה את ניסיונו ואת קשריו בתחום העיתונות, שאפשרו לגייס את הסיוע הטכני והכלכלי החיוני להוצאת אל-פג'ר (אל-ג'נדי 1961: 668–669; חקי 1987: 77–79). חברים מרכזיים אחרים בקבוצה היו הסופרים מחמוד טאהר לאשין, חוסין פאווי, אבראהים אל-מסרי וַחִיאַ חקי.

מה היו הרעיונות שבהם דגלה 'האסכולה המודרנית', ושאותם ביטאה בעיתונה? מסתבר, שסופרי הקבוצה הושפעו מהספרות האירופית המודרנית וראו בה מודל שעל הסופרים המצרים החדשים ללכת בדרכו. מבחינה אסתטית שאפו חברי הקבוצה ליצור ספרות ריאליסטית, שתביע באופן מקורי חוויות אישיות ליריות של המחבר ותתרחק מן המוסכמות המגבילות של הספרות הקלאסית הערבית, כדוגמת השפה הנמלצת והרחוקה משפת הדיבור, הקישוטים הסגנוניים, ואוצר הדימויים, הלקוח מעולמו של הבדוי הנווד במדבר (תימור 1951: 8; בדר 1963: 225; חקי 1987: 80; חאפז 1999: 30–31; Ger shoni and Jankowski 1974: 79–81; Semah 1986: 119, 125, 201–202).

מבחינת התכנים ביקשו הסופרים הללו לתת ביטוי לחיים במצרים ולטיפוסים המצריים הייחודיים, לתאר את החברה המצרית בת־זמנם ואת בעיותיה. הדרישה לכתוב ספרות בעלת מאפיינים מצריים מובהקים משתלבת בקריאתם של סופרים ואנשי רוח נוספים בשנות העשרים ליצור 'ספרות לאומית' (אֲדָב קוֹמִי). שנות העשרים של המאה היו תקופת השיא של הפרטיקולריזם הפוליטי והתרבותי במצרים ושל ההתרחקות מערכים משותפים שמעבר למצריות, כדוגמת האסלאם והערביות. הקולות הללו נשמעו, כאמור, לא רק בקרב חברי 'האסכולה המודרנית'.²¹ הספרות המצרית בשנות העשרים הרבתה לעסוק בהגדרת 'האישיות המצרית' (אל־שֶׁח' סִיָּה אל־מֶסְרִיָּה) – הטיפוס המצרי האופייני, בעל תכונות המשותפות לכל תושבי עמק הנילוס, שהתעצב לאורך אלפי שנים בהשפעת גורמים גיאוגרפיים והיסטוריים משותפים. הסופרים ואנשי הרוח המצרים ביקשו להראות, כי ייחוד מצרי התקיים לכל אורך ההיסטוריה והקיף את כל שכבות האוכלוסייה. מטרתם היתה כפולה: ללכד את תושבי מצרים מבית ולהפריד את מצרים מן המרחב שסביבה. ראוי לזכור, כי העיסוק בעיצוב האדם כחלק מן העיצוב הלאומי וביסוסו על המתח שבין מסורת לשבירתה לא היה מיוחד למצרים ואפיין תנועות לאומיות ומהפכניות אחרות (כדוגמת הקומוניזם) ברחבי העולם.²²

מעבר לדרישות האסתטיות, הצורניות והתוכניות, הדגישו סופרי הקבוצה גם את מחויבותם החברתית. הם שאפו להפוך את החברה המצרית לחברה מודרנית ולתקן את חולאיה, שעליהם הצביעו ביצירותיהם: השחיתות של אנשי דת רמאים ונצלנים, הניצול והדיכוי של הנשים, הפוליגמיה, הבורות, השכרות ועוד (חקי 1987: 23; Hafez 1992: 283; Allen 1998: 298–299; 85).

סיפורים רבים של מחמוד תִּימור ושל סופרים נוספים מאנשי 'האסכולה המודרנית' עוסקים באמונות עממיות: פולחן סופי, שדים ומגרשי שדים, עלייה לקברי קדושים וכוחות ריפוי של קדושים. באמצעות הייצוגים של האמונות

21 על דרישת סופרי הקבוצה לתת ביטוי למצריות ראו, למשל: בדר 1963: 223; חאפא 1999: 34; Brugman 1984: 249–251; Hafez 1992: 283; Badawi 1993: 112–113 הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים בחברה המצרית נכתבו מחקרים רבים. מאמר ממצה, הכולל הפניות למקורות רבים נוספים, הוא: Geršoni 1992: 325–350.

22 אניטה שפירא דנה בעיצוב 'הודי חדש' במהפכה הציונית ומקדימה לכך דיון על התופעה האוניברסלית של עיצוב 'אדם חדש'. ראו: שפירא 1997: 155–174; על 'מסורת', 'מסורת מומצאת' ו'חידוש' כמרכיבים אוניברסליים של תופעת הלאומיות ראו: Hobsbawm 1983: 1–14.

23 ראו גם את נימת ההתפעלות שבה כותב תִּימור על החידושים בתחומים שונים שביקשו להכניס 'המודרניים' (אל־מַעְאָרִינִי): סעד ז'רִלול, מחמד עבְדֵה, קאסם אַמִין, לְטַפִּי אל־סִיד ותלמידיו (תִּימור 1951: 9).

העממיות ביטאו הסופרים אחדים מן הרעיונות המובהקים שהקבוצה ביקשה לקדם: הם תיארו חוויה מצרית ייחודית והעמידו במרכז יצירותיהם את 'האישיות המצרית' הטיפוסית, העממית, המהווה מקור השראה לתרבות הלאומית המצרית. הם ביקרו את אנשי הדת השרלטנים, המפיקים תועלת מפולחן הקדושים, והצביעו על הסכנה שבאמונה העיוורת של ההמונים. התימות של הפולחן העממי המקומי אפשרו לסופרים המצרים להבליט את ייחודיותם ומקוריותם ולהצניע את חיקוי המודלים הספרותיים של התרבות המערבית, שנתפשה כשתלטנית וקולוניאליסטית. ולבסוף, האמונה העממית אפשרה לסופרים האליטיסטים לפנות אל המעמדות הבינוניים והנמוכים ולהזמין אותם לקחת חלק בתרבות הלאומית.

הסיפור 'קדוש' מדגים כיצד נתן תִּמְרוֹר ביטוי לרעיונות הללו, אף-על-פי שהוא פורסם תשע־עשרה שנים לאחר התפרקות 'האסכולה המודרנית'.

היחס המורכב לפולחן העממי

הפרקטיקה של הפולחן האסלאמי העממי במצרים מזוהה בדרך כלל עם בני שכבות החברה הנמוכות – כפריים ובני המעמדות הנמוכים בעיר. בסיפור שלפנינו רוב עוליי־הרגל הם אנשי הכפרים השוכנים סמוך למקום הקבר, והמספר מדגיש את דלותם. מאמין נלהב בכוחות הריפוי של הקדוש אל־טִשְׁטוּשִׁי הוא ח'יר, משרתו של המספר, מושל המחוז. המושל בְּרֵהָאן בָּכּ ואנשי המשטרה הנלווים אליו בביקורו האחרון הם זרים בקהילת עוליי־הרגל, וכדי להיטמע בה עליהם להתחפש. הריחוק של בני המעמד הגבוה מפולחן הקדושים מתבטא גם בהזדקקות של בְּרֵהָאן להדרכה ולתיווך של משרתו במפגש הראשון: ח'יר מורה לו לאן לפנות, מתי לגשת אל השיח' הקדוש, מתי הסתיים הטיפול ומתי יש לתת את התרומה לשיח'.

המושל בְּרֵהָאן בָּכּ, המשכיל והמודרניסט, הוא המייצג המובהק של המעמד הגבוה. בתחילה הוא מתייחס בפקפוק ובזלזול לקדוש ולמאמיניו, בז לאמונות התפלות ומאמין בכוחה של הרפואה המודרנית. אולם הוא משנה את דעתו בהמשך, לאחר הביקור השני אצל הקדוש וההתוודעות לעוליי־הרגל. הוא מכיר בכוחה המיטיב של המסורת כנחמה בעולם של סבל, חולי, עוני. רק אז, משוויתר על עמדת הריחוק המתנשא ועל התוכנית לאסור את השיח' אל־טִשְׁטוּשִׁי, רק אז הוא מרגיש כי הכאבים ברגלו חלפו.

הפולחן העממי כרוך פעמים רבות בבורות ובמעשי הונאה וניצול של תמימים וחלשים. בסיפור שלפנינו הקדוש הוא פושע מבוקש. ההתחזות לקדוש סייעה לו לחמוק מן המשטרה. מדובר בקדוש מתחזה, המנצל את אמונם של הכפריים העניים

ומתפרנס מתרומותיהם. אלא שכוחות הריפוי שלו מוכחים: אישתו של ח'ר, כרבים אחרים, חשה הטבה במצבה אחרי ביקורה אצל הקדוש, בעוד שהרופאים לא הצליחו להביא לה מזור. הכאבים ברגלו של בְּרָהָן כֶּכ חלפו. כלומר, האמונה העממית הלא־רציונלית והלא־מוסברת, גוברת על הגישה הרציונלית של המשכיל המודרני, המתמערב.

הסופר אינו מגנה את הפולחן העממי באופן גורף. אמנם השיח' הקדוש הוא פושע מסוכן ששפך דם, וחמדנותו נרמזת כאשר המספר מתאר כיצד מתגנבת ידו לקבל את מתנות המאמינים. אולם קשה לומר שהוא רמאי, מפני שהצלחתו בריפוי מוכחת ומאמיניו מהללים את הסתפקותו במועט ואת נכונותו להתחלק במה שיש לו עם העניים. כוחו האדיר של השיח' הוא בתקווה שביכולתו לתת למאמינים שהחיים המרו להם. אפילו בְּרָהָן כֶּכ הספקן, הלהוט לאסור את הפושע, מכיר בצורך של המאמינים בנחמה ובתקווה ובחיוניותו של התפקיד שממלא השיח'. לכן הוא מוותר על הניצחון הוודאי ועל הנקמה ביריבו, הפושע לשעבר.

תִּמְרוֹר תִּיָּאֵר את הרמייה וההתחזות הכרוכים בפולחן הקדושים באמצעות דמותו של שיח' שהוא פושע לשעבר. זה מוטיב שכיח ביצירותיהם של סופרי 'האסכולה המודרנית' והוא משתלב בביקורתם על החברה המצרית בתִּזְמַנָּם. עם זאת, אין תִּמְרוֹר שולל את מנהגי האמונה העממית כשלעצמם ואף מציג את הפנים החיוביים שלה.

ייצוג כזה של האסלאם העממי השתלב במגמה שרווחה בקרב סופרי מצרים, בעיקר בשנות העשרים, לכתוב 'ספרות לאומית'. תִּמְרוֹר מתאר את פולחן הקדוש אל־טִשְׁטוּשִׁי כטקס מקומי, המעוגן באתרים ידועים במצרים (כמו מחוז אל־שַׁרְקִיָּה והכפר אבי אל־עֶרְאָס). אין מדובר כאן בפולחן האסלאמי האורתודוכסי, האוניברסלי והאחיד, שהעלמא המוסלמים פעלו להפיצו בקרב כלל המאמינים ושהתבסס על כתבים קדושים. מדובר בטקס מקומי אינטימי, שדבר קיומו וכלליו ידועים רק לקהילה המצומצמת החיה באזור, אך ביסודו אין הוא שונה מטקסים דומים השכיחים במצרים כולה. אמונות עממיות ופולחן קדושים התקיימו ומתקיימים בארצות מוסלמיות נוספות, אך הם נפוצים במיוחד במצרים (וסביר להניח, כי הם משמרים בחלקם השפעות של דתות מונותאיסטיות אחרות וטקסים שמקורם באמונות קדם־אסלאמיות פוליתאיסטיות, בפולחני המאורות ובחגים חקלאיים עתיקים, אשר שוננו והותאמו לרוח האסלאם) (וינטר 1971: 85, 86, 95–96; Winter 1992: 167, 174, 179). עוד גורם המדגיח את הלוקאליות של הסיפור הוא הרמיזה למעשה בקדוש מוכר וידוע, שכבר היה למיתוס. היצירה של תִּמְרוֹר מזכירה מאוד את תולדותיו של סאלח בן חֲדִיד, פושע שהתחזה לקדוש ובסופו של דבר הוכר ככזה. לאחר מותו בנה לו הַח' דִּין אסמאעיל מסגד בקאהיר, והמאמינים נוהגים

לעלות אליו (וינטר 1971: 83–84). תימור חוזר אל המיתוס, אך כוונתו איננה להביא עוד תיאור בנוסח המוכר של נפלאות הקדוש. הוא משלב במיתוס מסרים לאומיים כדי לנכס אותו ללאומיות המצרית. בעצם, מתמקד סיפורו בתיאור הטיפוסים המצריים האופייניים המתקבצים סביב הקבר: איש השלטון עם סמלי השררה שלו, הכפריים העניים והסולידריות המאחדת אותם, החולים התולים את כל תקוותם בנס שיחולל השיח' למענם, מחפשי הדרך, המתלמדים המבקשים הנחיה רוחנית וכיוצא בזה.²⁴

במרכז הסיפור עומדים בני השכבות הנמוכות, משום שתימור, כסופרים רבים אחרים, רואה בהם את משמרי התרבות הילידית המקורית של עמק הנילוס. לבני המעמדות הנמוכים במצרים, ובעיקר לכפריים, היה מגע מועט עם תרבויות זרות שחדרו למצרים (כגון הערבית, העוסמאנית, הצרפתית, האנגלית). על-פי תפישתם של אנשי הרוח יוצרי התרבות הלאומית המצרית שִמרו בני מעמדות אלה את תרבות עמק הנילוס, המייחדת את ה'מצריות' מהשתייכויות לאומיות אחרות. לכן יש למצוא בהם את ההשראה הראויה לתרבות לאומית מצרית ייחודית.²⁵ סופרי 'האסכולה המודרנית' ראו באמונות העממיות מרכיב מרכזי בתרבות האותנטית הזאת, ואפילו סמל שלה. לכן נתנו להן ייצוג נרחב ביצירותיהם, כפי שהדבר ניכר בסיפור שלפנינו.

העיסוק בתימות של פולחן עממי בעל מאפיינים מקומיים הבלט את הייחודיות של הסופר. אף-על-פי שתימור העריץ, כפי שצוין, את הספרות האירופית המודרנית, הוא לא חיקה ספרות זו, אלא ביקש ליצור יצירה מקורית וחדשנית. הסיפור 'קדוש' עוסק בחוויה אנושית ואישית, שהתרחשה בסיטואציה מצרית אופיינית, והוא מתאר דמויות מצריות טיפוסיות מקרב הכפריים ופשוטי העם. ייחודו של תימור הוא בשילוב תימות אלה בז'אנר מערבי: הסיפור הקצר. תימור שואב השראה מן המערב, כרבים מבני דורו במזרח התיכון, אך אי-אפשר לומר כי הוא מחקה את התרבות המערבית. היצירה שלו היא מקורית. יתר על כן, בסוף הסיפור מצליח

24 שימוש דומה במיתוסים דתיים מוכרים עשה יִחְיָא חֲקִי, סופר אחר בקבוצת 'האסכולה המודרנית', בנובלה המפורסמת שלו 'המנורה של אִם האשם' (קנדיל אִם האשם). מוטיב מרכזי בנובלה הוא האמונות הקשורות באִם האשם (זִינַב), אחותו של חוסיין בן עלי ונכדתו של הנביא מוחמד, ובמסגד הקרוי על שמה. חֲקִי אינו חוזר ומספר על נפלאותיה הידועות של אִם האשם, אלא משלב את המיתוסים בסיפור אישי מאוד (ובעל מאפיינים אוטוביוגרפיים) על משפחת כפריים שהיגרה לקאהיר והשתכנה בקרבת המסגד (חֲקִי 1944: 5–58).

25 ניכוס הפולקלור העממי לתרבות לאומית מאפיין תנועות לאומיות רבות, כמו הגרמנית, התורכית, הרוסית ובמובן מסוים גם את הציונות. על התופעה בכללותה ראו, למשל: גלנר 1994 [1983]: בעיקר 79–85; 327–363; Nairn 1977. על התופעה המצרית בפרט ראו: Gershoni and Jankowski 1986: 205–208.

המרפא המסורתי במקום שהרפואה המערבית נכשלה בו. בניצחוננו של המיסטי, הלא־הגיוני והלא־מוסבר, אפשר לראות ביטוי למאבק נגד שתלטנותה של התרבות הקולוניאלית האירופית, המזוהה עם הרציונליזם. ההערצה לתרבות המערב, מצד אחד, ודחייתה כביטוי לשתלטנות קולוניאלית, מצד שני, הן תימה רווחת בספרות המצרית ובתרבויות של עמים אחרים שעברו כיבוש קולוניאלי. יחס אמביוולנטי זה הוא לעתים קרובות אבן יסוד ביצירתה של תרבות לאומית בארצות הנאבקות להשתחרר מעול כיבוש, או שהשתחררו ממנו זה מקרוב.²⁶

עניין אחרון שראוי להזכירו הוא העיסוק בתרבות העממית ההמונית כביטוי לרצון של הסופר להשתייך. תימור היה, כזכור, בן למשפחה רמת יחס ששורשיה מחוץ למצרים. גם הקול המספר בסיפור 'קדוש' הוא קולו של אדם רם המעלה, מושל המחוז ברהאן ב.כ. אולם באמצעות הכתיבה על דמויות מן המעמד הכפרי הנמוך 'הזמין' תימור את אנשי המעמד הזה (או את בני הדור הבא שלו, שהיגרו לעיר וזכו להשכלה – מעמד ה'אפנדיה') להיות נוכחים בספרות כגיבורים וכקוראים.²⁷ הדמויות העממיות והאמונות העממיות גם אפשרו לתימור להוכיח, כי הוא מעורה בעם המצרי ובתרבותו. אפשר כי היתה זו דרכו של בן למשפחת מהגרים להתמודד עם תחושת הזרות והדחייה בתקופה שבה היתה הלאומיות האידיאולוגיה המקובלת וילידיות מצרית היתה מרכיב חשוב בסטטוס החברתי. מובן שאין די בביורפיה של תימור כדי לאשש טענה זו. אך בדיקת הביורפיות של סופרים מצרים נוספים, כדוגמת יחיא חקי, מחמוד טאהר לאשין, עיסא עביד ואחרים, מחזקת את המסקנה, שתימות של אמונות עממיות רווחו אצל סופרים, שחששו להידחק החוצה ממעגל הלאומיות המצרית. גם עניין זה ראוי להרחבה בדיון נפרד.

ביבליוגרפיה

אנדרסון, בנדיקט, 1999 [1983]. קהיליות מדומיינות (תרגום: דן דאור), תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

בדר, עבד אל־מחסן טה, 1963. תַּטְוֵר אל־רַאיה אל־עַרְבִיה אל־חֲדִיתִיה פי מִקְר

26 בלשונו של בנדיקט אנדרסון, אלה 'מושאי הערצה והדחייה' של התודעה הלאומית החדשה, שהתפתחה לראשונה אצל הקריאולים במדינות אמריקה. אנדרסון 1999 [1983]: 98. לאומיות והיחס האמביוולנטי לתרבות הקולוניאלית הם התימה המרכזית בפרק האחרון בספרו של טום נאירן (Naim 1977).

27 על התופעה של 'הזמנת' המעמדות הנמוכים לתרבות הלאומית וסיבותיה ראו: Naim 1977: 340.

1870–1938, קאהיר: דאר אל־מעארף.

בן זאב, נעמה, 2002. ייצוגים של אסלאם עממי בסיפורים של אל־מְדְרֶסֶה אל־חַדִּיתִיָה, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב. גלנר, ארנסט, 1994 [1983]. לאומים ולאומיות (תרגום: דן דאור), תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

אל־גַ'נְדִי, אַנְוֶר, 1961. אל־נְתִיר אל־עַרְבִי אל־מַעְאֹר, חמ"ד.

וינטר, מיכאל, 1971. "המנאלד במצרים מראשית המאה השמונה־עשרה עד לאמצע המאה העשרים", בתוך: גבריאל בר (עורך), העולמא ובעיות דת בעולם המוסולימי, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, 79–103.

חַאפֶז, סַבְרִי, 1999. "מחמוד טאהר לאשין נמילאד אל־קֶסֶה אל־מְסֻרִיָה", בתוך: סַבְרִי חַאפֶז (עורך), מחמוד טאהר לאשין, רִוָאד אל־פִן אל־קֶסֶסִי, אל־אֶעְמָל אל־כַּאמְלָה, קאהיר: אל־מַג'לַס אל־אֶעְלָא ל־לִת'קַאפָה, 21–60.

חַקִי, יַחְיָא, 1944. קַנְדִיל אִם הַאשֶם, קאהיר: דאר אל־מעארף.

חַקִי, יַחְיָא, 1987 [1960]. פִגְרִי אל־קֶסֶה אל־מְסֻרִיָה, קאהיר: א־לִהְיָאָה אל־מְסֻרִיָה אל־עַאמָה ל־לִכְתָאב.

כַאמְבֶל, רוֹבֶרְת, 1996. אעלאם אל־אֶדְב אל־עַרְבִי אל־מַעְאֹר, ביירות: אל־מַעְדָה אל־אֶלְמַאנִי ל־לִאֲבַחַת' א־לִשְרַקִיָה.

לַצְרוֹס־יַפָה, חוּה, 1967. "חסידות ומיסטיקה", בתוך: חוה לצרוס־יפה (עורכת), פֶרְקִים בתולדות הערבים והאסלאם, תל אביב: רשפים, 316–332.

מַאֲלִי, יוֹסִי, 1999. "הפואטיקה והפוליטיקה של ההיסטוריוגרפיה החדשה – מבוא", בתוך: רעיה כהן ויוסי מאלי (עורכים), ספרות והיסטוריה, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 9–32.

א־לֶנְסָאג', סִיד אַחְמַד, 1968. תַטְוֶר פִן אל־קֶסֶה אל־קֶסִירָה פִי מֶסֶר 1910–1933, קאהיר: דאר אל־כַּאתַב אל־עַרְבִי.

סוּמֶר, שַשׁוֹן, 1975. "חוסייני פֶאוּזִי – סופר ומדען מצרי", קשת 18, א': 138–154.

פּוּאֵד, נַעֲמַת אַחְמַד, 1966. קַמֶם אֶדְבִיָה, קאהיר: עֶאֱלֶם אִל־כְּתָב.

שַפִּירָא, אַנִּיטָה, 1997. "המיתוס של היהודי החדש", בתוך: אניטה שפירא, יהודים

חדשים, יהודים ישנים, תל אביב: עם עובד, 155–174.

תִּימור, מחמוד, 1945 [1937] א. "הדוד מתנאלי" (תרגום: מנחם קפליוק), בתוך: תּוֹפִיק אֶלְחָכִים, יומנו של תובע בכפרי מצרים, תל אביב: עם עובד, 186–196.

תִּימור, מחמוד, 1945 [1937] ב. "צדיק בעל מופת" (תרגום: מנחם קפליוק), בתוך: תּוֹפִיק אֶלְחָכִים, יומנו של תובע בכפרי מצרים, תל אביב: עם עובד, 209–217.

תִּימור, מחמוד, 1959 [1946]. "וְלִי אֱלֹהִים", בתוך: מחמוד תִּימור, שפּאָה רִ'לִיזָה, קאהיר: מִלְתָּזִם אֶל־טֵבֶע וּאֶל־נֶשֶׁר, 103–125.

תִּימור, מחמוד, 1951. "אֶל־מֶסְאָדָר אֶלְתִּי אֶלְהִמְתַּנִּי אֶל־כְּתָאבָה", בתוך: מחמוד תִּימור, שפּאָא' אֶל־רוּחַ, קאהיר: אֶל־מֵטְבֵּעָה אֶל־נִמּוּד' גִּיָּה, 5–17.

Abu-Zahra, Nadia, 1997. *The Pure and Powerful, Studies in Contemporary Muslim Society*, Ithaca: Ithaca Press.

Allen, Roger, 1998. *The Arabic Literary Heritage*, Cambridge: Cambridge University Press.

Badawi, Muhammad Mustafa, 1993. *A Short History of Modern Arabic Literature*, Oxford: Clarendon Press.

Blair, Sheila S., 2002. "Zāwiya", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Leiden: Brill, Vol. 11: 466–468.

Brugman, Jan, 1984. *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden: Brill.

De Jong, F., 1986. "Kutb – in Mysticism", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Leiden: Brill, Vol. 5: 543–546.

Gershoni, Israel, 1992. "The Evolution of National Culture in Modern Egypt: Intellectual Formation and Social Diffusion, 1892-1945", *Poetics Today*, 13: 325–350.

- Gershoni, Israel and Jankowski, James P., 1986. *Egypt, Islam and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, New York: Oxford University Press.
- Hafez, Sabry, 1992. "The Modern Arabic Short Story", in: M. M. Badawi (ed.), *Modern Arabic Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 270–328.
- Hobsbawm, Eric, 1983. "Introduction: Inventing Traditions", in: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.
- Nairn, Tom, 1977. *The Break-Up of Britain, Crisis and Neo-Nationalism*, London: NLB.
- Radtke, B., 2002. "Wālī", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Leiden: Brill, Vol. 11: 109–112.
- Semah, David, 1974. *Four Egyptian Literary Critics*, Leiden: Brill.
- Triaud, Jean-Louis, 1993. "Murīd", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Leiden: Brill, Vol. 7: 608–609.
- Winter, Michael, 1992. *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517–1798*, London and New York: Routledge.